

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Краткий философский словарь / отв. ред. А.П. Алексеев. Москва : Проспект, 2008. 496 с.
2. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология и теория познания : учебник. Москва : Гардарики, 2005. 447 с.
3. *Advances in cognitive science* / ed by N.E. Sharkey. England : Ellis Horwood Limited, 1986. 339 p.
4. Fauconnier G., Sweester E., Lakoff G. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994. 237 p.
5. Fodor J.A. *The Language of Thought Revisited*. Oxford : Clarendon Press, 2008. 228 p.
6. Geeraerts D. *Words and Other Wonders : Papers on Lexical and Semantic Topics*. Berlin : Mouton de Gruyter, 2010. 362 p.
7. Harder P. *Functional Semantics: A Theory of Meaning, Structure and Tense in English*. Berlin–New York : Mouton de Gruyter, 1995. 586 p.
8. Harre R. *Cognitive Science: A Philosophical Introduction*. London : SAGE Publications, 2002. 314 p.
9. Jackendoff R.S. *Consciousness and the Computational Mind. Explorations on Cognitive sciences*. Cambridge : The MIT Press, 1990. 356 p.
10. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago : University of Chicago Press, 2004. 256 p.
11. Leiber J. *Invitation to Cognitive Science*. Oxford : Blackwell, 1991. 324 p.
12. Nadel L. *Encyclopedia of Cognitive Science*. New York : John Wiley & Sons, 2003. 4292 p.
13. Panther K.U., Radden G. *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1999. 415 p.
14. Searle J.R. *The Construction of Social Reality*. New York : Free Press, 1997. 201 p.
15. Sinha C. *Representational Development and the Structure of Action. Social Cognition: Studies in the Development of Understanding* / ed by G. Butterworth, P. Light. Brighton : Harvester Press, 1982. Pp. 137–162.

УДК 81-112:81'367.335

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.10-2.3>

**ІСТОРІЯ ПАРАТАКТИЧНИХ І ГІПОТАКТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ
У МОВОЗНАВСТВІ 70-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

**THE HISTORY OF PARATACTIC AND HYPOTACTIC CONSTRUCTIONS
IN LINGUISTICS OF 70-IES OF THE XX – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY**

Ніколайчук А.С.,

orcid.org/0000-0003-2404-0894

кандидат філологічних наук,

*старший викладач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету*

Статтю присвячено висвітленню спостережень за змінами, які відбувалися в сурядних і підрядних конструкціях. З'ясовано, що в мовознавстві 70-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. інтерес до вивчення проблеми паратаксисту й гіпотаксисту в діахронії зростає, паратактичні й гіпотактичні конструкції розглядаються у зв'язку з семантикою, прагматикою, когнітивною лінгвістикою, у межах функціонального підходу (І.І. Слинко, Н.П. Єремеївська, А. Харріс, Л. Кемпбел, М.Н. Преображенська, І.Р. Буніятова, Н.П. Хватаєва, Г.А. Калмикова та ін.).

Розкрито погляди А. Харріса та Л. Кемпбел на походження підрядності. На думку вчених, у будь-якій мові, де наявні безособові форми дієслова, закладений потенціал для створення підрядного речення або розгорнення його в підрядне речення з особовою формою дієслова. А. Харріс та Л. Кемпбел тлумачать гіпотаксис як такий тип речення, що включає не лише підрядні з особовою формою дієслова, але й згорнуті підрядні з предикативними центрами, вираженими безособовими формами дієслова. Термін паратаксис включає асиндетичні поліпредикативні одиниці або поліпредикативні одиниці з вільним приляганням.

Визначено, що синтаксис складного речення досліджують через зв'язок із логічними формами мислення, при-таманними мовним спільнотам на певному етапі їхньої історії (О.Н. Стеценко, І.І. Слинко, Н.П. Єремеївська та ін.). Серед найбільш значущих з цього погляду синтаксичних явищ особливе місце належить гіпотаксису, поступовий розвиток якого свідчить про вдосконалення таких розумових операцій, як судження та умовивід.

Охарактеризовано погляди І.І. Слинка на процес розвитку синтаксису від праслов'янської до сучасного стану української мови. Показано, що в староукраїнський період сполучникові складні речення значно переважали над безсполучниковими. Проте сурядність і підрядність у них не завжди чітко розмежовувалася.

У лінгвістичній спадщині германістів системно проаналізовано становлення та розвиток складнопідрядного речення в давньгерманських мовах IV–XIII ст., відтворено поетапний процес формування гіпотаксисту, що має і загальнолінгвістичне значення (І.Р. Буніятова).

Ключові слова: паратаксис, гіпотаксис, складне речення, діахронія, генезис сурядності й підрядності, лінгвоісторіографія.

The article is dedicated to the enlightening the observation the changes happened in coordinated and subordinated constructions. It is studied out, that the interest toward the studying problems of parataxis and hypotaxis in diachrony grows in linguistics of 70-ies of the XX century – the beginning of the XXI century, paratactic and hypotactic constructions are studied in connection with semantics, paragrammar, cognitive linguistics, within a functional approach (I.I. Slynko, N.P. Eremeyivska, A. Harris, L. Kempbel, M.N. Preobrazhenska, I.R. Buyanitova, N.P. Hvataeva, G.A. Kalmykova and others).

The views of A. Harris and L. Kempbel toward the subordination are revealed. According to scientists' opinion, in any language, where there are impersonal verb forms, the potential for building a subordinate sentence or for deployment it in subordinate sentence with personal form of the verb grows. A. Harris and L. Kempbel understand hypotactic as a kind of sentence that includes not only subordinate one with personal form of the verb, but also convolute subordinate one with predicative centers, expressed with impersonal verb forms. The term parataxis includes assistant polypredicative units or polypredicative units with free adjoining.

It is determined, that syntax of a composite sentence is researched through the link with logical forms of thinking, appropriate language communities on a certain phase of their history (O.N. Stetsenko, I.I. Slynko, N.P. Eremeyivska and others). According to this view, hypotactic occupies a special place among the most meaningful syntactic phenomena, gradual development of which tells about improvement of such mental operations, as assessment and deduction.

The views of I.I. Slynko to the process of the development syntax from proto-slavonic to modern state of Ukrainian are characterized. It is shown, that in ancient Ukrainian period conjunctive composite sentences dominated significantly over asyndetic one. However coordination and subordination were not always clearly differentiated.

In linguistic heritage of germanists the incipience and the development of complex sentence in ancient Germanic languages of the IV–XIII century is analyzed, gradual process of hypotactic formation, that has general linguistic meaning (I.R. Bunyatova).

Key words: parataxis, hypotaxis, composite sentence, diachrony, genesis of coordination and subordination, linguistic historiography.

Постановка проблеми. Предметом дослідження вчених 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. (I.I. Слинко [5], Н.П. Єрмеївська [2], А. Харріс [8], Л. Кемпбел [8], М.Н. Преображенська [4], І.Р. Буніятова [1], Н.П. Хватаєва [7], Г.А. Калмикова [3]) було встановлення того, які зміни відбувались у паратактичних і гіпотактичних конструкціях протягом низки періодів.

У мовознавстві поширилася тенденція до вивчення діахронічного аспекту сурядності й підрядності на основі функціонального підходу, а також переважання комплексних аналізів паратаксисту й гіпотаксисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здійснений нами огляд літератури свідчить про те, що серед праць, присвячених аналізу синтаксичних концепцій мовознавців XIX ст. – початку XXI ст., значне місце посідають роботи В.В. Виноградова, Є.М. Ширяєва, В.Г. Адмоні, В.В. Щеуліна, М.І. Черемисиної, Т.А. Колосової, В.А. Белашапкової, В.І. Собінікової, Р.Д. Кузнецової, А.П. Загнітка та ін. Проте в сучасному мовознавстві бракує лінгвістичних праць, присвячених поглядам лінгвістів 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. на проблему паратаксисту й гіпотаксисту в складному реченні.

Постановка завдання. Метою розвідки є розкриття концепцій мовознавців 70-х рр. XX ст. – початку XXI ст. щодо паратаксисту й гіпотаксисту в діахронії, установаження внеску лінгвістів у дослідження порушених питань.

Виклад основного матеріалу. О.Н. Стеценко зазначав, що «без знання історії мови, розвитку її синтаксичної будови важко правильно зрозу-

міти більшість явищ сучасної російської мови, як, наприклад, утворення й розвиток безособових речень, формування й розвиток складних речень тощо» [6, с. 8].

Дослідник відзначав, що в давньоруській мові створюються основні моделі структурно-семантичних типів складносурядного речення, які надалі слугували зразками побудови відповідних конструкцій російської літературної мови.

На думку мовознавця, у давньоруській мові склалися основні моделі побудови багаточленних конструкцій складносурядного речення. Ці речення є результатом розвитку паратаксисту, який представлено в давньоруській мові різними видами. У процесі створення й розвитку багаточленних конструкцій складносурядного речення були використані засоби сурядного зв'язку речень.

О.Н. Стеценко вивчав конструкції гіпотактичних речень з препозитивною підрядною частиною (перехідні від паратаксисту до гіпотаксисту), які відображають у мові один з етапів формування складнопідрядного речення [там само, с. 214].

На думку вченого, велику роль у формуванні складнопідрядного речення виконували співвідносні слова, що були не лише структурним елементом, що допомагав поєднати головну частину з підрядною, а й допомагали уточнити значення гіпотактичних конструкцій. Указані конструкції складнопідрядного речення розкривають шляхи утворення складнопідрядного речення. Вони є для цього етапу вже завершальними в розвитку складнопідрядного речення й лише пережитково збереглися в мові ділових документів [там само, с. 215].

О.Н. Стеценко вказував, що складне речення з кількома підрядними є результатом історичного розвитку гіпотаксису. У процесі створення й розвитку багатоскладних речень цього типу використовуються в мові відомі засоби побудови менш складних конструкцій складнопідрядного речення, використовуються підрядні сполучники й сполучникові слова, співвідносні слова, розташування підрядного речення щодо головного тощо [там само, с. 330].

І.І. Слинко проаналізував процес розвитку синтаксису від праслов'янської до сучасного стану української мови. Учений зауважив, що в староукраїнський період сполучникові складні речення значно переважали над безсполучниковими. Проте сурядність і підрядність у них не завжди чітко розмежовувалася. Зокрема, дифузний характер мали складні речення, що створювалися шляхом *ланцюжкового нанизування* складових частин. З цією метою здебільшого використовувалися сполучники *u* та *a*. Ланцюжкові речення насамперед зафіксували українські та українсько-молдавські грамоти XIV–XV ст. Частково ці речення трапляються в пам'ятках пізнішого часу, особливо народномовного типу, і не лише зі сполучниками *u*, *a* [5, с. 297].

Дослідник зауважував, що староукраїнська мова успадкувала від давньоруської досить розвинену систему сполучникових складносурядних речень. Частина з них була споріднена з безсполучниковими реченнями в тому смислі, що дозволяла збільшення складових частин, тобто мала відкриту структуру. Складносурядні речення відкритої структури творилися за допомогою єднальних і розділових сполучників.

Мовознавець доводив, що в староукраїнській мові ширше, ніж тепер, з єднальним значенням уживалися сполучники *a*, *ta* (*da*): *Иди з нами, та ми идем от двай сами* [там само, с. 299].

Н.П. Єрмеївська в своєму дослідженні «Типи синтаксичних зв'язків у складному реченні (середньовісньонімецький період)» (1988) висловила цікаві спостереження щодо діахронічного аспекту складнопідрядного речення в середньовісньонімецький період. Дослідниця доходить висновку, що поряд з простими сполучниками спостерігається функціонування сполучникових синтагм, які з'явилися внаслідок того, що прості сполучники (а це переважно *daz* та рідше *und*) характеризуються в семантичному й функціональному планах такими рисами, як багатозначність, семантична дифузність, поліфункціональність.

Проте продовжує спостерігатися функціональна недиференційованість деяких підрядних

сполучників. Вона проявлялася на рівні як форм, так і типів синтаксичного зв'язку. На рівні форм це виражалось в їхній здатності виступати одразу у двох функціях: гіпотактичного сполучника й релятива (*so*, *do*, *und*). Не було чітких меж між власне сполучниками й прислівниками. На рівні типів зв'язку поліфункціональність виявлялась у відсутності різких меж між сурядними й підрядними сполучниками, тому що деякі з них спорадично (*und*) або регулярно (*wan*, *denn*) виступали в обох функціях [2, с. 13].

Не лише сполучники, але й прислівники, займенники й займенникові прислівники брали участь у формуванні гіпотаксису, що приймав на себе роль корелятивів у головному (матричному) реченні. Для підрядних речень умови корелятами були прислівники *so* й *do*. Корелятами в реченнях з семантикою причини також слугували прислівники *nu*, *so*, *do*, *denne*. Наслідок, як і ціль, маркувався корелятами *also* й *so*. Крім того, ціль маркувалася займенниковими прислівниками *damite*, *darumb*, *da(r)zuo*. Допустові відношення не мали яких-небудь корелятивів у гіпотаксисі [там само, с. 1].

А. Харріс та Л. Кемпбел запропонували свою гіпотезу походження гіпотаксису, ґрунтуючись на принципі уніформітарності. На думку вчених, спроба реконструювати паратакис як джерело походження гіпотаксису означала б, що дослідник мав би допустити тип мовної зміни, який не було засвідчено в мовному розвитку [8, с. 311].

А. Харріс та Л. Кемпбел тлумачать гіпотаксис як такий тип речення, що включає не лише підрядні з особовою формою дієслова, але й згорнуті підрядні з предикативними центрами, вираженими неособовими формами дієслова. Термін паратакис включає асиндетичні поліпредикативні одиниці або ж поліпредикативні одиниці з вільним приляганням.

З урахуванням такого трактування досліджуваних явищ учені вважають, що подвійна природа неособово дієслівних (нефінітних) речень може спричинити їхній перерозклад, за якого вони створюють повноцінні підрядні речення з особовою формою дієслова (фінітні) за наявними в мові моделями речень та словосполучень. У будь-якій мові, де є неособові форми дієслова, закладений потенціал для створення підрядного речення або розгорнення його в підрядне речення з особовою формою дієслова [там само, с. 312].

М.Н. Преображенська в праці «Еволюція структурних схем складного речення в текстах пам'яток писемності XI–XVII ст.» (2000) дослідила основні лінії розвитку складних синтаксичних конструкцій. Дослідниця стверджувала, що

протягом XI – XVII ст. у комплекс службових засобів складного речення входили кореляти. Первісно це були факультативно вжиті засоби уточнення семантичної сторони синтаксичного зв'язку предикативних одиниць у складній синтаксичній конструкції. Кореляти входили до складу головної частини складнопідрядного речення й забезпечували чіткість структурної схеми конструкції [4, с. 137].

На думку дослідниці, за допомогою корелятивів гіпотактичний тип зв'язку предикативних одиниць отримує більш повне експліцитне вираження; внутрішню структуру складної синтаксичної конструкції з корелятом характеризує більший набір параметрів [там само].

Дослідження І.Р. Буніятової «Становлення складнопідрядного речення в давньогерманських мовах (IV–XIII ст.)» (2004) зосереджено на вивченні загальних тенденцій розвитку давньогерманського складнопідрядного речення й індивідуальних шляхів його становлення в західних, північних і східних мовах, реконструкції прототипу в прагерманській мові. Доведено, що основним витоком гіпотаксису в давньогерманських мовах був паратаксис. Сфера дії іншого джерела формування – реінтерпретації одиниць нижчого синтаксичного рівня – була обмежена через слабку розвиненість віддієслівних імен та їхніх предикативних характеристик у давньогерманських мовах [1, с. 30].

У розвідці відтворено процес становлення складнопідрядного речення від доісторичної доби до перших пам'яток германської писемності як багатоступеневий перехід від атрибутивних утворень до відносних речень, оформлених семантично прозорими сполучниками. Поступове ускладнення поверхневої структури простого речення відбувалося за рахунок актуалізації предикативного потенціалу препозитивних одиниць й уведення в поверхневу структуру речення наявних у мові сполучних засобів.

І.Р. Буніятова стверджувала, що концепцію розвитку гіпотаксису шляхом розгорнення компонентів ускладненого речення в повноцінні підрядні речення можна вважати прийнятною для слов'янських мов. Такий підхід відповідає вченню О.О. Потебні про другий шлях розвитку гіпотаксису, який ґрунтується на матеріалі давніх слов'янських мов з високорозвинутою системою дієприкметникових конструкцій, у яких дієприкметники оформлені сполучниками й сполучними словами.

На думку дослідниці, для германських мов такий шлях розвитку необхідно вважати маргінальним через: 1) нерозвиненість системи діє-

прикметникових утворень у давньогерманських мовах; 2) початок формування предикативності дієприкметника та інфінітива в давній період розвитку мов [1, с. 32].

Н.П. Хватаєва працю «Особливості формування системи засобів підрядного зв'язку в діяхронії (на матеріалі англійської та французької мов)» (2009) присвятила діяхронічному аналізу процесу нормалізації структури, семантики й функцій засобів вираження підрядності. Багато уваги приділяється закономірностям розвитку системи засобів підрядного зв'язку, а також генетичній схильності мов до створення інноваційних засобів поєднання предикативних одиниць і домінування *генетично зумовлених прототипів* у цьому процесі [7, с. 18].

Дослідниця виділила такі закономірності розвитку структури системи засобів гіпотактичного зв'язку в X – XVIII ст.:

1. Присвоєння сполучниковим словам статусу сполучників, насамперед питальним займенникам і прийменникам, чому сприяє тривале й стійке виконання ними функцій сполучників.

2. Надання статусу сполучникового слова частинам мови, які є стійкими компонентами сполучникових комплексів. Становлення механізму появи підрядних засобів відбувається в декілька етапів: а) формування сполучникового комплексу з використанням значущої частини мови й сполучника; б) закріплення його в мові й свідомості розмовників як маркера підрядності; в) опускання сполучника, що спричиняє самостійне виконання цією частиною мови сполучникової функції, що й робить її сполучниковим словом.

3. Злиття сполучникових комплексів у складні сполучники є іншим можливим варіантом розвитку сполучникових комплексів, який і на попередніх етапах спричиняв появу нових лексичних одиниць.

4. Зникнення сполучникових засобів. Динаміка всієї системи передбачає архаїзацію та вихід з ужитку певних компонентів через заміну їх більш актуальними на всіх структурних рівнях.

Г.А. Калмикова досліджувала основні етапи формування й репрезентації маркерів каузальності. Основну увагу вона приділила давньоверхньонімецькому, середньовісньонімецькому та ранньоновісньонімецькому періодам. Проаналізувала діяхронічний аспект сполучників *weil, wenn, denn* [3, с. 1].

Дослідниця виокремила в давньоверхньонімецький період такі синтаксичні конструкції: 1) прості речення; 2) складні складені речення або з'єднання речень, тобто створені комплекси речень є паратаксисом; як підвиди розрізняє спо-

лучникові й безсполучникові речення; 3) складнопідрядні речення або поєднання елементарних речень у вигляді гіпотаксису; 4) періоди, які є поєднанням двох чи більше головних речень з підрядними реченнями у вигляді паратаксису [там само, с. 2].

Для Г.А. Калмикової особливий інтерес під час дослідження історичних коренів кондиціоналу становлять складнопідрядні речення й становлення їхніх форм. На думку дослідниці, перший етап – уживання кон'юктива з метою відокремлення наступного елементарного речення від попереднього.

Другий етап – більш вільне приєднання елементарного речення за допомогою зв'язки *und*, що в давньоверхньонімецький період, на відміну від ранньоноворверхньонімецького періоду, могла виражати різні семантичні відтінки.

Третій (тривалий) етап, що й формує власне підрядне речення, – утворення гіпотактичних сполучників [там само, с. 3].

Особливе місце серед засобів, що слугують для формування підрядного речення, займає форма *thatz*. У вказівно-узагальненій функції вона трапляється і як член головного речення, і як вказівник підрядного речення й може міститися в обох реченнях, у цьому разі в головному реченні *thatz* виконує функцію корелята.

У давньоверхньонімецький період стало виявлятися семантичне багатство форми *thatz* як засобу зв'язку. Були наявні також певні підрядні сполучники, які утворювалися не від займенникових коренів і деформували нові з'єднання. Це характерно для сполучників *ob*, *ibu* в стягнених формах *nuba*, *niba* (допустово-обмежувальне: *es sei den, wenn nicht* та ін.), (*suntar wenn nicht, wofern nicht*), (*h)wanta* (причинне), *sid* (темпоральні). Проте майже всі з них могли бути вжиті не лише в гіпотаксисі, а й в паратаксисі, тому були

необхідні додаткові засоби (словоформи й місце в реченні) для того, щоб елементарне речення трансформувалося в підрядне [там само, с. 4].

Дослідниця зауважила, що на пізнішому етапі ранньоноворверхньонімецької мови система підрядних сполучників стає більш визначеною. Деякі зі сполучників не мають стильових обмежень і трапляються в творах різних стилів: *daft, wenn, ob, wofern* тощо. Інші сполучники характерні для канцелярського стилю: *maften (inmaften, immaften, wasmaften)* й ін.

На думку Г.А. Калмикової, наприкінці XVIII ст. система підрядних сполучників досягає приблизно такого стану, який є характерним для сучасної німецької мови.

Дослідниця стверджувала, що гіпотаксис як основний розгорнутий засіб експлікації відношень причинної зумовленості сформувався лише на початку XVIII ст. Система сполучників як група маркування внутрішніх відношень у гіпотаксисі склалася на початку XVII ст. і пройшла період функціональної багатозначності, що до цього часу виявляється в синкретизмі значень деяких сполучників.

Висновки. У 70-і рр. XX ст. – на початку XXI ст. вивчення проблеми паратаксису й гіпотаксису в діяхронії поширюється, паратактичні й гіпотактичні конструкції розглядаються у зв'язку з семантикою, прагматикою, когнітивною лінгвістикою, у межах функціонального підходу.

Синтаксис складного речення досліджують через зв'язок з логічними формами мислення, притаманними мовним спільнотам на певному етапі їхньої історії (О.Н. Стеценко, І.І. Слинко, Н.П. Єрмеївська та ін.). Серед найбільш значущих із цього погляду синтаксичних явищ особливе місце належить гіпотаксису, поступовий розвиток якого свідчить про вдосконалення таких розумових операцій, як судження та умовивід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буніятова І.Р. Становлення складнопідрядного речення в давньогерманських мовах (IV – XIII ст.): автореф. дис. ... д-р філол. наук : 10.02.04. Київ, 2004. 37 с.
2. Еремеевская Н.П. Типы синтаксической связи в сложном предложении (на материале прозаических памятников средневерхненемецкого периода) : автореф. дисс. канд. филол. наук : 10.02.04. Москва, 1988. 24 с.
3. Калмыкова Г.А. Диахронический аспект развития маркеров каузальных отношений в немецком языке. *Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика»*. 2011. № 3. С. 217–223.
4. Преображенская М.Н. Эволюция структурных схем предложения в текстах памятников письменности XI – XVII веков. *Сложное предложение: традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения*. Москва, 2000. Вып. 1. С. 134–139.
5. Слинко І.І. Синтаксис. *Історична граматики української мови*. Київ, 1980. С. 284–320.
6. Стеценко А.Н. Исторический синтаксис русского языка. Москва : Высш. шк., 1972. 360 с.
7. Хватаева Н.П. Особенности формирования системы средств подчинительной связи в диахронии : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19. Ижевск, 2009. 27 с.
8. Harris A., Campbell L. Historical syntax in cross-linguistic perspective. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. 488 p.